

G'ARB ADABIYOTSHUNOSLIGIDA ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI

Durdona Raxmonova,
ToshDO 'TAU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Nikolas Jerard Valmsleyning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid izlanishlari tahlil etilgan, ulardagi eng muhim jihatlar va xulosalar o'zbek navoiyshunosligi natijalari bilan qiyoslangan. Shuningdek, tadqiqot nima maqsadda, qanday yozilganligi, tadqiqotchi Navoiy ijodining qaysi nuqtalariga alohida to'xtalganligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, badiiy ijod, adabiy ta'sir, an'an, tazkira, muxammas, kotiblar.

Annotation: this article, Nicholas Gerard Walmsley's research on the life and work of Alisher Navoi is analyzed, the most important aspects and conclusions in them are compared with the results of Uzbek Navoi studies. Also, the purpose of the research, how it was written, and what points of Navoi's work the researcher focused on.

Key words: Alisher Navoi, artistic creation, literary influence, tradition, tazkira, mukhammas, scribes.

O'zbek mumtoz adabiyotining betakror siymosi bo'lgan Alisher Navoiy ijodi o'zining teran mohiyati va olamshumul ahamiyati bilan hamisha dolzarblik kasb etib boraveradi. Shu bois buyuk mutafakkir asarlarini tadqiq etishga bo'lgan qiziqish xorijda ham ortib bormoqda. Ayni paytda navoiyshunoslik sohasining qamrovi kengayib, yangi-yangi tadqiqotlar bilan boyib bormoqda. Endi navoiyshunoslar oldida xorij navoiyshunosligini yanada chuqur o'rganib, uning yangi taraqqiyot tendensiyalarini belgilash istiqbol uchun muhim vazifa bo'lib turibdi.

Alisher Navoiy ijodi bugungi kunda G'arb adabiyotshunosligida ham yangi mezonlar asosida tadqiq etilmoqda¹. Xususan, ingliz yozuvchisi va tadqiqotchisi Nikolas Jerard Valmsleyning Alisher Navoiy ijodiga oid tadqiqotlari fikrimizning yorqin isbotidir. Olim Navoiy hayoti va ijodi bilan jiddiy qiziqadi. Xususan, u 2014-yilda chop etilgan "The Yasaviyya in the Nasā'im al-maḥabba of 'Alī Shīr Navā'ī: A Case Study in Central Asian Hagiography" nomli maqolasida Navoiy ijodining agiografiya (avliyolar hayoti tadqiq etiluvchi soha)ga bog'liq jihatlarini, jumladan, Navoiyning Ahamad Yassaviy bilan bog'liq qarashlarini o'rgangan².

Nikolas Valmsley 2015-yilda Amerika Qo'shma Shtatlarining Indiana universitetida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid maxsus dissertatsiya ham yoqlagan. Mazkur dissertatsiyaning mavzusi "O Navai: imitation, innovation, and the invention of a Central Asian literary icon" deb nomlangan bo'lib, uning asosiy qismi besh bobni o'z ichiga oladi. Ishda, asosan, Navoiy ijodining o'zidan keyingi Markaziy Osiyo adabiyotiga ta'siri masalalari ko'rib chiqiladi.

¹ Алишер Навоийнинг мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. Илмий-назарий анжуман маърузалари тезислари. – Т.: Фан, 2001. – 54 б.

² Walmsley Nicholas. The Yasaviyya in the Nasā'im al-maḥabba of 'Alī Shīr Navā'ī: A Case Study in Central Asian Hagiography. – Journal of Sufi Studies: Vol. 3. Issue 1. 2014. – P. 38 – 66.

Tadqiqotchi dastlabki bobni quyidagi besh fasl doirasida yoritib bergan:

1. Navoiyning hayoti va ijodi.
2. Navoiy haqida zamondoshlari va shogirdlarining fikrlari.
3. Navoiy Yevropa olimlari nigohida.
4. Navoiyning tili va uslubi.
5. Navoiy va Markaziy Osiyo.

Dissertatsiyada har bir qism bo‘yicha ma’lumotlar keltirilib, ular manbalar bilan asoslangan va bob xulosalar bilan yakunlangan. E’tiborli tomonlardan biri shuki, tadqiqotda navoiyshunoslik so‘zi "Navaiana" (navoiyona) tarzida ishlatiladi va yozuvchi bu ma’lumotni Genri Hofmandan olganligini ham aytib o‘tadi³. Valmsley o‘z kuzatishlarida, asosan, Mixail Nikitskiy, F.A.Belin, Vasiliy Bartold, Mariya Subtelniy va o‘zbek olimlaridan Aziz Qayumov tadqiqotlariga tayanadi. Shu kabi tadqiqotlar asosida Navoiyni 1441-yil 9-fevralda uyg‘ur baxshilari oilasida tug‘ilgan degan yangilish talqinga ergashadi. Shu bilan bir qatorda Valmsley Navoiyning ko‘plab asarlariga to‘xtalib, "Xamsa" haqida quyidagilarni yozadi: "Navoiy 1483-1485-yillar oralig‘ida Xamsa asarini yaratadi. Nizomiy tomonidan fors she’riyatining janri sifatida asos solingan "Xamsa" nomidan ko‘rinib turganidek, didaktik va afsonaviy mavzudagi sarguzasht nazmdan iborat to‘plamdir. Navoiy ham turkiy tilda bu asarni yozgan va uni yozishda shoir nafaqat Nizomidan, balki Xojuning "Gavharnoma" asaridan ham ta’sirlangan". Bundan tashqari Navoiyning Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan yozgan "Xamsat ul-mutahayyirin" asari ham Valmsley e’tiborini tortgan. Asar bilan to‘liq tanishib chiqqan tadqiqotchi: "Bu asarning hayratlanarli tomoni shundaki, u biografik asargina emas, balki adabiy harakatlarga turtki bo‘ladigan do‘stlik haqidagi asar hamdir. U faqatgina tarjimayi hol bo‘lib qolmay, haqiqiy memuar asar namunasidir. Ushbu asar orqali biz o‘z-o‘zini anglash, inson o‘zini qanday malomat qilishi kerakligi va boshqa ko‘plab narsalarni o‘rganishimiz mumkin"⁴, – degan xulosaga keladi.

Tadqiqotning ikkinchi bobida tazkirachilik haqida fikr yuritilib, tazkira o‘zi qachon yaratilganligi, uning ichki tuzilishi to‘g‘risidagi kuzatishlari bayon qilinadi. Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkisasi, o‘sha davr va undan keyin tuzilgan tazkiralarga Navoiyning ta’siri kabi masalalar tahlil etiladi. XV – XX asrlarda yaratilgan tazkiralarni o‘qigan kishining ko‘z o‘ngida Alisher Navoiy serqirra ijodkor sifatida gavdalanishi, ushbu tazkira o‘z tabiatiga ko‘ra bir vaqtning o‘zida uch xil zamon belgisiga – sinxronik, diaxronik va anaxronik – mansubligi ochib beriladi. Shuningdek, tazkira "Taboqot" nomli asarlardan kelib chiqqani, unda hukmdorlar,

³ Nicholas Gegard Walmsley. O Navai: imitation, innovation, and the invention of a Central Asian literary icon. PhD diss. – Indiana: 2016. – P. 80.

⁴ Ko‘rsatilgan manba, – P. 70 – 71.

ulamolar, shayxlar kabi nufuzli shaxslar sinflarga bo‘lib, saralab tavsiflangani bayon qilingan.

Tadqiqotchi ilk tazkiralalar sifatida Muhammad Avfiyning "Al-bob" va Qazviniyning "Tarixi guzida" asarlarini keltirgan. Ularning birinchisida 300ta fors shoirlari haqida fikrlar mavjud ekani, asar 12 qismga bo‘lingani va aynan 8ta bo‘lim shoirlarga bag‘ishlangani ko‘rsatib beriladi. Nikolas ayni shu usul, ya’ni tazkiralarni bo‘limlarga bo‘lish Navoiy va Davlatshoh Samarqandiy tazkiralarda ham uchrashini alohida qayd etadi. Bu bobda tadqiqotchi o‘sha davrda va undan keyin yaratilgan tazkiralarda Navoiy yetakchi o‘rinda turganligini asoslashga harakat qiladi. Navoiyning barcha tazkiralarda alohida o‘rin egallashining sabablari sifatida uning o‘z asarlarini ham turkiy, ham forsiy tilda yozgan sermahsul ijodkor ekani, temuriylar adabiyotida yetakchi shaxs ekani kabilar keltiriladi.

Biroq Valmsley Navoiyning turkiy tilda asarlar yozishini biroz boshqacha baholagan. Uning ta’kidlashicha, Navoiyning shon-shuhrati chig‘atoy turkiysidagi asarlariga qaratilayotgan bo‘lsa-da, uning asarlarida fors tili unsurlari ko‘proq ko‘zga tashlanadi. U forsiy shoir bo‘lsa-da, turkiychada yozgan. Bu holatni Valmsley Chauser misolida quyidagicha tushuntirgan: "Chauserning ingliz tilisi u uchun o‘ziga xos fransuzcha edi. Boshqacha qilib aytganda, fransuzchadan inglizchaga o‘tish edi". Shuning bilan bir qatorda Valmsley Navoiy haqidagi tazkiralarga birma-bir to‘xtalib, Muhammad Sodiq Hamadoniyni 871 kishidan iborat "Taboqoti Shohjahoniy" tazkirasini alohida e’tirof etgan. Bu asar xronologik tartibda temuriylardan boshlanib, Mo‘g‘il hukmdori Shohjahongacha davom etgani, tazkirada Navoiy Alisher ibn Kichkina nomi bilan yuritilgani ko‘rsatib berilgan.

Shu tarzda ko‘plab yaratilgan tazkiralarni o‘rganib chiqqan tadqiqotchi Navoiy hayoti va ijodi bo‘yicha quyidagi xulosalarga kelgan:

1. Navoiy kamida bir necha avlod hukmronlik qilgan sulolalarga xizmat qilgan oiladan bo‘lgan.
2. U Sulton Husayn Boyqaro bilan bolaligidan do‘st bo‘lgan.
3. U shoir Jomiyning yaqin do‘sti bo‘lgan.
4. U yuzlab jamoat ishlari uchun mas’ul bo‘lgan.
5. U son-sanoqsiz rassom va hunarmandlarga homiylik qilgan.
6. U ham chig‘atoy turkiy, ham forsiy tilda ijod qilgan.
7. U birinchi turkiy "Xamsa" muallifi⁵.

Ko‘rinib turibdiki, Valmsleyning bu boradagi xulosalari zamonaviy o‘zbek navoiyshunosligi xulosalaridan jiddiy farqlarga ega emas⁶.

⁵ Ko‘rsatilgan manba, – P. 148 – 150.

⁶ G‘aniyeva Suyima. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. – T.: Fan, 1968. – B. 90 – 100.

Tadqiqotning uchinchi bobida esa Valmsley qo'lyozma asarlarga to'xtalib, ularning qadr-qimmati, umrboqiyli va originalligini ochib bergan. Kotiblar ichida Abduljamil kotib tadqiqotchining e'tiboridan chetda qolmagan. Abduljamil kotib o'zining mashhur "Tuhfat al-salotin" asarini tuzishda Navoiyga tayangani va undan ikki maqsadga ko'ra foydalanganligi, birinchisi, ishqning bosqichlarini ochib berishda, ikkinchisi Navoiy asarlarining ichki tuzilishidan foydalanib o'z asari tuzilishini belgilashda. Asar tarkibiy jihatdan dastlabki besh tuhfa, Allohga hamd, Muhammad (s.a.v)ga na't bilan boshlangan. Tadqiqotchi ushbu asarlarning bir nechta o'rinlarini alohida ajratib o'tib, ularni Navoiy asarlari bilan bog'lashga intiladi. Valmsley asardagi e'tiqod, ishonch, so'fiylik, zohidlik, faqr va fano, boylik, qashshoqlik haqidagi mavzularni bevosita Navoiyning "Hayrat ul-abror" va "Lison ut-tayr" asarlarining g'oyasi bilan chambarchas bog'liqligini aytib o'tadi. Xoh masnaviy, xoh g'azallar mavzusi, xoh forsiy, xoh turkiy tilda bo'lsin, mavzular bir xil: moddiy olam egasi o'z nafsini yo'q qilish ilinjida moddiylikni rad etgan darveshdan ko'p narsa o'rganadi. Buni ko'rsatish uchun Abduljamil Navoiyning o'n uch baytdan iborat g'azalidan bir qancha baytlarni keltiradi. Bu baytlarda hukmdor va darvesh o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ta'kidlanadi. Tadqiqotchining fikricha, Navoiy g'azalidagi podshohlik va darveshlik Husayn Boyqaro va shoirning o'ziga oiddir.

Dissertatsiyaning to'rtinchi bobida esa XIX asr boshlarida Amir Umarxon davridagi adabiy muhit, o'sha davr shoir-u yozuvchilarining asarlarida Navoiyning ta'siri, Navoiy g'azallariga muxammas bog'lash an'anasi kabi masalalar ko'zdan kechirilgan. Amir Umarxon davrida adabiyot, san'at, tibbiyot, qurilish ishlari gullab yashnagani, shuning uchun ham bu davrda ko'plab shoir-u shoirlar, kotiblar, tarjimonlar yetishib chiqqani ta'kidlanadi. Valmsley bu bobda XIX va XX asr boshlarida, asosan, Qo'qon va Xivadagi adabiy muhit, xususan, Alisher Navoiy ijodiga javob tariqasida yozilgan muxammaslarni va bu muxammaslarni yozgan shoirlar qachon, qayerda, qanday sharoitda yozganligini, javoblar qanday shaklda saqlanganligini ko'rib chiqqan. Navoiy asarlari Nizomiy, Fuzuliy, Bedil asarlari bilan bir qatorda islom mohiyati, fiqh va falsfa kabi an'anaviy yo'nalishlarni qamrab olganligi sababli O'rta Osiyo maktablarida o'quv dasturiga kiritilgani qayd etilgan. Shu bois qo'qonlik va xivalik olimlar Navoiyning asarlari bilan tanish bo'lishi bilan bir qatorda ko'plab muxammaslar bog'lagani asoslangan.

Valmsleyning xulosalariga ko'ra, yuz yil davomida O'rta Osiyoning kamida o'n uch shoiri, asosan, xiva va qo'qon adabiy muhiti vakillari Navoiyning "Aylab" radifli g'azaliga muxammas bog'lagan. Muxammas yozgan shoirlar ichida tadqiqotchi Munis va Ogahiyini alohida e'tirof etgan. Shuningdek, tadqiqotchi "Aylab" radifli g'azalning matla'si va ko'plab ijodkorlarning matla'ning birinchi

misrasiga bog‘lagan muxammaslarini maxsus tahlil qiladi. Bu jarayonda shoirlar bir-birini to‘ldirib borgani va har bir shoirning bog‘lagan misrasi bir-biriga o‘xshashi, ya’ni biri ikkinchisini taqozo etgani ochib berilgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqotda Alisher Navoiyning vafotidan to XIX asr oxirigacha (1500 – 1900) turkiy adabiyot rivoji, mazkur sohaga Navoiy ijodining ta’siri masalalari o‘rganilgan. Xususan, Markaziy Osiyo, Hindiston, Eron va Usmonlilar o‘lkasida Navoiyning adabiy merosi va an’analarini saqlab qolishda, yoyishda kitobxonlar, ijodkorlar qanday rol o‘ynaganligi ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, ushbu tadqiqotda Alisher Navoiy obro‘-e’tiborining asoslari va u nima uchun keying davr o‘zbek adabiyoti uchun muhim sanalganligi ham tadqiq etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nicholas Walmsley. The Yasaviyya in the Nasā’im al-maḥabba of ‘Alī Shīr Navā’ī: A Case Study in Central Asian Hagiography. *Journal of Sufi Studies*. Vol. 3. Issue 1. 2014. – P. 38 – 66.
2. Nicholas Gegard Walmsley. O Navai imitation, innovation, and the invention of a Central Asian literary icon. ProQuest LLC, 2016.
3. G‘aniyeva Suyima. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. – T.: Fan, 1968.
4. Алишер Навоийнинг мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. Илмий-назарий анжуман маърузалари тезислари. – Т.: Фан, 2001. – 54 б.
5. Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. – Т.: Фан, 1978. – 64 б.